

מקורו של מנהג קבורה קדום בישראל

מאת שמואל ייבין

פעמים שההתחקות על משמעותה של איזו מציאה ארכיאולוגית בלתי-מציוייה עשוייה להגיה אור רב על פסקה בלתי-מובנת לכאורה באחד המקורות הספרותיים העתיקים. ומכאן הזהרה לחוקרי טכסטים למיניהם הבהולים על תיקונים ומחיקות; שכן לעיתים קרובות שמרה המסורת על משפטי-כתב קשי-משמעות ככתיבם וכתכנם, ומה שנראה לנו קשה ומשובש אינו קשה ומשובש אלא מחמת קוצר ידיעתנו את הרקע שעליו נאמרו הדברים.

כך אירע לה לפיסקה אחת במסכת שמחות: סותרים שערות של כלות ומגלים פניהן של חתנים; ונותנים דיו וקולמסו בצידו ואין חוששין משום דרכי האמורי. ותולין מפתחו ופנקסו של מת בארונו מפני עגמת נפש. וכשמת שמואל הקטן תלו מפתחו ופנקסו בארונו. מפני שלא היה לו בן; והיו רבן גמליאל הזקן ור' אליעזר מספדין עליו ואומרין: על זה נאה לבכות. על זה נאה להתאבל; מלכים מתים ומניחים כתריהם לבניהם, עשירים מתים ומניחים עושר לבניהם, שמואל הקטן נטל כל החמודות שבעולם והלך לו (מסכת שמחות, פרק ה').

פיסקה זו קובעת הלכה בכמה מנהגים שהיו נפוצים בעם, ובוודאי לא ראו חכמים מוצא אחר אלא לקדשם ולהצדיקם (ואין חוששים משום דר- האמורי), אף-על-פי שהיו מנהגי עכו"ם; שכן הציבור היה מחזיק בהם בוודאי אילו גם נימנו וגמרו לאסרם. והנה באמצעה של הפסקה נרשם גם מנהג תלית המפתח בארונו של מת. למנהג זה ניתן טעם כללי: מפני עגמת נפש; ולא נתפרש אם מפני עגמת נפשו של הנפטר, המצטער על פרישתו מן העולם הזה ומכל רכושו ונכסיו, שהמפתח והפנקס הם סמליהם (1, 2). או מפני עגמת נפשם של הנשארים בחיים הרוצים לתת בארונו של המת חפצים אשר יזכירוהו את אורח חייו על ידי אדמות. ואילו בסיפור המקרה הפרטי, הסמוך להלכה הכללית, ניתן טעם אחר למנהג זה, וטעם מוזר מאד: מפני שלא היה לו בן. לכאורה מה עניין העדר הבן אצל נתינת המפתח בארונו של שמואל הקטן לאחר פטירתו? וכנראה כבר לא הובנה סמיכות הפרשיות בשעה שנסדרו המסכתות הקטנות בארץ-ישראל, במאה הח' אחר ספה"נ בקרוב (2), ועל-כן הוסיפו העורכים האחרונים כאן את עניין ההספד שנשאו רבן גמליאל הזקן ור' אליעזר על בן-דורם שמואל הקטן, עקב המשל הנזכר בהספד על מלכים ועשירים המורשים את ממשלתם או את נכסיהם לבניהם, בעוד אשר שמואל הקטן נטל את חמודותיו (תורתו וידיעותיו) אתו במותו.

והנה מן השמות הנזכרים במעשה זה אנו למדים כי כבר נהג מנהג

(1) יתכן לפרש כי המפתח מסמן את זכות הכניסה לבית או לחצר—נכסי דלא ניידים, והפנקס—

את הרכימות ואת החשבונות שהם עניני-ממונות, נכסי דניידים.

(2) ר' - ד"מ - EI VI, בערך - Ebel Rabbati, עע' 147 ואילך.

נתינת המפתח בארון בראשית המאה הב' אחר ספה"ג. 3) ואולם לדעת המחבר אין לחשוב כי היה מנהג זה רווח בין העכו"ם בארץ-ישראל, משום שההלכה לא מצאה לנכון להצדיקו באמרה: ואין חוששין משום דרכי האמורי, המצורפת להלכות רבות בפרק זה של המסכת.

כיצד משתקפת הלכה זו במציאות הארכיאולוגיות בארץ-ישראל? בשעת הפירותיו של מקאליסטר בגזר נמצאו מפתחות קטנים חרוזים על טבעות של מתכת בשני קברות (128 ו-176), השייכים לדברי מוצאיהם לתקופה הרומאית המאוחרת; 4) עוד מפתח קטן של ברזל נמצא בקבר אחד בגוש-חלב, ששימש מקום קבורה כמאה שנים ומעלה, למן ימי קונסטנטינוס הגדול ואילך (המאות הד'—הה' אחר ספה"ג), אף הוא דומה לאלה של גזר. 5) מלבד שלושת המקרים האלה בארץ-ישראל יש רק עוד מדינה אחת בקידמת אסיה שבה נמצאו מפתחות קטנים בקברות: בעראק; ואף שם רק בתקופה מסוימת וככל הידוע למחבר רק במקום אחד, בסיליווקיה-אשר-על-החידקל. בחפירות שערכה שם אוניברסיטת משיגאן במשך שש עונות (ובכמה עונות בשיתוף עם מוסדות מדע ותרבות אמריקניים אחרים) 6) נמצאו תשעה מפתחות קטנים שארכם הממוצע הוא 30 מ"מ. ארבעה מהם עשויים ברונזה, ארבעה — עצם או שנהב, 7) ואחד — ברזל 8). מתשעת המפתחות האלה נמצאו שבעה בקברות, אחד בחדר שבו היו כמה קברות פרועים (disturbed burials) 9), ואחד — בחדר-מחסן ובו נמצאו עוד כמה חפצים שהיו ניתנים בקברות עם המתים; ברור כי במחסן זה נאצרו חפצים

3) בדבר זמנו של שמואל הקטן (המאה הא'—הב' אחר ספה"ג) ר' — ז. בכר, אגדות התנאים א', ח"ב, ע' 80 ואילך; על זמנו של ר' גמליאל הזקן, שכהן בנשיאות בשנות 80—114 (?) אחר ספה"ג, ר' — EI VI, בערך — Gamliel II, ע' 82 ואילך. ר' אליעזר היה בן דורו של ר' גמליאל הזקן. על הקשר שבין מסורת זו לבין מתן המפתחות בקברות כבר דיבר המחבר בדו"ח על חפירות סיליווקיה (ר' — LeRoy Waterman, *The Tombs Found at Seleucia*, in LeRoy Waterman, *Second Preliminary Report upon the Excavations at Tel Umar*, 1933, p. 42, n. 20. לדאבון לבו נתחלף לו שם שמואל הקטן בשמואל ירחינאי, ולפיכך נאמר שם בסוגריים כי שמואל הקטן חי במאה הג' אחר ספה"ג והיה אחד ממיסדי הישיבות בבל; ולא היא.

4) ר' — R. A. S. Macalister, *The Excavations of Gezer I*, p. 347 & III, pl. CXIII-23 (tomb 128); I, p. 371 & III, pl. CXIV-4 (tomb 176)

5) ר' — Makhouly, QDAP VIII, pl. XXXII No. 1. מר מ. אבי-יונה הוא שהסב את תשומת לבו של המחבר למציאה זו, ועל-כך מכיר לו המחבר טובה רבה.

6) ר' — LeRoy Waterman, *Preliminary Report upon the Excavations at Tel Umar*, 1931; Idem, *Second Preliminary Report upon the Excavations at Tel Umar*, 1933; C. Hopkins, *Michigan Excavations at Seleucia-on-the-Tigris*, 1936/37, *Michigan Alumnus Quarterly Review*, Dec. 1937, pp. 28—32.

7) עדיין לא נמצא אדם אשר יוכל לאמר בבטחה כיצד להבדיל בין חפצי עצם לחפצי שנהב; וגם A. Lucas (בספרו — *Ancient Egyptian Materials and Industries*) המפרט כרגיל את דרכי ההיכר וההבדל בין חמרים שונים עובר על שאלה זו בשתיקה.

8) פרטים מצויים בספרי ההולך ונכתב עתה — *Small Finds from Seleucia-on-the-Tigris*, section III, § I, D-c.

9) על דרכי הקבורה בסיליווקיה (ובבל בכלל) — בחדרי הדירה, ר' — S. Yeivin, *The Tombs Found in Seleucia*, *ibid.*, pp. 33 foll.

שהיו בעליהם עתידים להשתמש בהם בשעת קבורה. כל הקברות שבהם נמצאו המפתחות היו הפוכים או פרועים במידה פחותה או יתרה. רק באחד מהם נמצא שלדו של המת כמעט בשלמותו וכדרך הנחתו לכתחילה. ודווקא בקבר זה נמצא המפתח בין עצמות אצבעות ידו הימנית של הנפטר. כוונת מניחי המפתח ברורה איפוא: המפתח צריך היה לשמש אמצעי בידי הנפטר לפתוח בו דבר מה; ומה יש לפתוח אם לא שערי העולם הבא?

העיר סיליווקיה נוסדה כנראה קרוב לשנת 311 לפסה"נ¹⁰) וישבה עד לאחר הכיבוש הערבי במאה הז' אחר ספה"נ, אלא שהחל מעלייתה של השושלת הסאסנית (ברבע הב' של המאה הג' אחר ספה"נ) נתנוונה במהירות. לאיזו תקופה שייכים איפוא הקברות אשר בהם נמצאו המפתחות הנ"ל? שלושה מפתחות נמצאו בקברות השייכים לשכבה א'; שניים—באלה השייכים לשכבה ב'; אחד בשטח חדר-המחסן השייך לשכבה א'. ואולם המפתח נתגלה בשפך העיים שנמצא כ-50 ס"מ מתחת למרום קירות שכבר היו שייכים לשכבה ב'; שאר שלושת המפתחות נמצאו בקבר שאין לקבוע לו תקופת זמן מדויקת. אך אינו קודם לתקופת שכבה ג' ואינו מאוחר מזמנה של שכבה ב'. זמנן של שכבות ישוב אלה (הפרק האחרון של שכבה ג' ועד סוף ימיה של שכבה א') הוא למן המאה הא' לפסה"נ ועד תחילת המאה הג' אחר ספה"נ.¹¹)

ישובה של סיליווקיה במשך המאות האלה היה מעורב מאוד, ואולם עיקרו היו ארבעה אלמנטים איתניים: בבליים, יוונים, יהודים ופרתים. לאיזה מן היסודות האיתניים האלה יש ליחס איפוא את מנהג נתינת המפתחות בקברות? ברי שאין זה מנהג בבלי, שכן מפתחות כאלה לא נמצאו כלל באלפי הקברות הבבליים בני התקופות השונות, שנחפרו בתיליה המרובים של עראק בין בצפונה ובין בדרומה. כן קשה לחשוב שזהו מנהג יווני, כי אין אנו מוצאים דוגמתו לא ביוון עצמה ולא בארצות המזרח ההיליניסטי בכל תקופה שהיא. היהודים בוודאי שלא היו קוברים בבתיהם, מחמת דיני טומאה שכבר נהגו באותה שעה. לא נשארו איפוא אלא הפרתים. ונראים הדברים, כי דווקא בסיליווקיה נראה ברורות משבר תרבותי (קולטורי) ניכר במעבר משכבה ג' לשכבה ב'.¹²) וגם שכבה ג' נראים בסופה ניצני השפעות זרות שיש ליחסם—כפי הנראה—לפרתים, אף-על-פי שעיקרי תרבותה עודם היליניסטיים-יוניים.

10) ר' - ד"מ - Robert H. McDowell, *Coins from Seleucia-on-the Tigris*, Ann Arbor, 1935, p. 53.

11) ר' - Idem, *Stamped and Inscribed Objects from Seleucia-on-the-Tigris*, S. Yeivin, *Architectural Notes*, in Le Roy - וכן - Ann Arbor, 1935, p. VII; Waterman, *Preliminary Report upon the Excavations at Tel Umar*, 1933, p. 18; N. E. Manasseh, *Architectural Features*, in Le Roy Waterman, - וגם - *Second Preliminary Report upon the Excavations at Tel Umar*, 1934, p. 1. N. C. Debevoise, *Parthian Pottery from Seleucia-on-the-Tigris*, Ann Arbor, 1934, pp. 8-9.

12) המחבר האריך בעניין זה בדו"ח שלו (על הבנייה בסיליווקיה) לאחר עונת החפירות 1930/31 (לא נתפרסם בדפוס); ור' - N. C. Debevoise, *ibid*, pp. 8-9.

גם מנהג זה של נתינת המפתח בקבר הוא כנראה אחד מפירותיה של ההשפעה הפרתית, והוא החל לפלס לו נתיב בסיליווקיה במאות הא' לפסה"נ—הא' אחר ספה"נ. לאחר זמן, בימי מותו של שמואל הקטן¹³—דהיינו בתחילת המאה הב' אחר ספה"נ—אנו שומעים על מנהג זה גם בארץ-ישראל. קשה לחשוב שהוא מנהג יהודי מקורי, שכן אין לו רמז לא במקורות קודמים לזמנו של שמואל הקטן ואף לא במציאות הארכיאולוגיות הקודמות למאה הד' אחר ספה"נ (לכל הפחות לעת עתה). וקשה לחשוב כי היהודים שאלוהו מעכו"ם של סביבתם, שכן לא נאמר עליו: ואין חוששין משום דרכי האמורי. מסתבר איפוא כי יהודי בבל הם שהביאוהו לארץ-ישראל, לאחר ששאלוהו זמן קצר לפני זאת מן הפרתים (במקומם—בבבל).

יודעים אנו ממקורות שונים, כי מנהג היה נוהג בין יהודי חו"ל להביא את מתייהם לקבורה בארץ-ישראל. כך, למשל, נמצאו בבית-העלמין הגדול של בית-שערים קברות של יהודי תדמור ויהודי דרום-ערב וגם קבר של יהודיה אחת מ-Misene, היא מישן שממערב לחדקל התחתון¹⁴; ובוודאי היו בבל נקברים גם הם בארץ-ישראל¹⁵. יתכן כי מהם למדו גם יהודי ארץ-ישראל מנהג פרתי זה במשך המאה הראשונה אחר ספה"נ.

ואולם מהו הרקע הדתי-הפולחני שבו מצא מנהג זה אחיזה ועליו נתבסס? מבחינה זו מאלפת מאוד ההערה הנזכרת בראשית הרשימה הזאת, הערה שכאילו באה לבאר את סיבת נתינת המפתח בארנו של שמואל הקטן: מפני שלא היה לו בן.

תפקידו של הבן ביחס לאביו המת מן המפורסמות הוא כמעט בכל הפולחנים שבעולם. בפולחן היהודי היום חייב הבן לאמר קדיש יתום לאחר פטירת אביו¹⁶. בספרות הדתית של ימי הביניים ניתן טעם לדבר: בזה עוזר הבן לאביו להשיג חיי נצח בעולם הבא. שאלה זו כבר מנסרת, הגם שבקצת היסוס, בברייתא קדומה שנשתמרה במסכת כלה רבתי: קטנים מקבלים פני שכינה... אבעיא להון מכפרין עוון אבות או לא? (כלה רבתי, פרק ב'); ולראייה כי התשובה היא חיובית מסופר שם מעשה בר' עקיבא, שלימד קטן אחד ברכות ותפילות למען הציל את אביו מדינה של גיהנם, והדבר הצליח בידו. מעשה זה בשינוי נוסח ובשינוי הפסוקים והברכות שיש לאמרם מובא בכמה

(13) ר' לעיל, הערה ג'.

(14) ר' B. Maisler, *The Excavations at Beth Shearim*, JPOS XVIII — (1938), p. 48.

(15) ר' ב. מייזלר, הפירות בית-שערים (שיך-אבריק), ירושלים, ת"ש, ע' 15—16; ושם גם ביבליוגרפיה נבחרת (ע' 6).

מנהג הקבורה בבתי-קברות מיוחדים משום קדושתם נפוץ מאד במזרח עד היום. כך, למשל, מבכרים עד היום נאמני כת השיעה להקבר בכרבלה ובנג'ף שבעראק; פְּרָסִים רבים מצווים להעביר את ארונותיהם (לאחר מיתתם) מפרס לאחד בתי-הקברות שעל-ידי המסגדים הקדושים האלה.

(16) הדעה, כי החיים חייבים לעשות מעשה כל-שהוא למען הציל את נשמות המתים, החייבות לכפר על עוונותיהן בעולם הזה, כבר נזכרה בספר חשמונאים ב'; ר' צבי קארל, הקדיש, לבוב, תרצ"ד, ע' 71 ואילך; 88 ואילך.

ספרים, 17) אך הכל מסכימים כי הגירסה המקורית והקדומה ביותר היא זו המובאת בסדר אליהו זוטא, וז"ל:

אמר ר' יוחנן בן זכאי: פעם אחת הייתי מהלך בדרך, מצאתי אדם אחד שהוא מלקט עצים, דברתי לו [דבר] ולא החזיר לי (דבר). ואחר כך בא אלי ואמר לי אני מת ולא חי. אמרתי לו: אם מת אתה, עצים למה לך? אמר לי: רבי, האזן לי עד שאומר לך דבר אחד. כשהייתי חי [אני] וחברי בפלשתי היינו עוסקים; כשבאנו כאן גזרו עלינו גזר דין שרפה; כשאני מלקט עצים, שורפין את חברי; כשהוא מלקט עצים שורפין אותי. אמרתי לו: דינכם עד מתי? אמר לי: כשבאתי לכאן הנחתי אשתי מעוכרת, ויודע אני שזכר הוא; בבקשה ממך הוי זהיר בו, משעה שנולד עד שיהיה בן חמש שנים; הוליכהו לבית רבו למקרא, בשעה שהוא אומר ברכו את ה' המבורך מעלין אותי מדינה של גיהנם.

אנו רואים כי כאן מיוחס המעשה לריב"ז, כלומר לאמצע המאה הא' לאחר ספה"ג. אף-על-פי שדעת הכל נסדרו המסכתות הקטנות והמדרשים מסוגו של תנא דבי אליהו בזמן מאוחר ביחס ליתר הספרות ההלכית והמדרשית, (18) הנה הכל מסכימים שגרעינם מכיל מסורות קדומות ורובי ברייתותיהן היו סדורות כבר בראשית ימי סידורה של המשנה. (19) אם-כן איפוא אין להטיל ספק באמיתות הדבר כי המעשה המסופר כאן בשם בית מדרשו של ריב"ז מיוסד על מסורת בת זמנו; וכבר בימיו נפוצה האמונה כי בשעה שכן אומר פסוקים מסויימים, בזמן התפילה בציבור, הוא פותח על-ידי-כך שערי שמים לפני אביו, גם אם נדון זה לכתחילה להתענות בגיהנם.

כמובן, נבעה מאמונה מעין זו הבעייה מה יעשה אדם שבנו קטן או לא קרא ולא שנה ולא יוכל לעזרהו אחר מותו. על רקע זה נולדו כל האגדות הנזכרות לעיל, שאינן אלא שינויי נוסח של הנושא היסודי האחד. ומכאן רק פסיעה אחת לבעיית האדם שמת בלא בנים: האמנם לא תמצא לו תרופה כלל לחוש לעזרתו בעולם הבא? במיצר הזה נמצא להם לחסרי הבנים המנהג "הפרתי" שהובא כנראה לארץ-ישראל על-ידי יהודי בבל, אשר הביאו את מתיהם לקבורה בארץ: מתן המפתח בארון, שיהיה הוא תרופה לפתיחת השערים למי שאין לו בן, אשר אמרי פיו בתפילה בציבור עלולים לחלוץ את האב מעונש בעולם הבא. אם היו נוהגים לתת מפתחות רק בקברי אנשים מחוסרי בנים תתבאר גם נדירותן של מציאות ממין זה. סוף-סוף העדר בנים, וביחוד בתנאי ריבוי הנשים והילודה העצומה בימי קדם, אינו חזיון נפוץ במזרח. השאלה כיצד נתגלגלה אמירת פסוקים זו (שדעת רבים היתה ברכת

(17) ר' - מאיר איש-שלום, נספחים לסדר אליהו זוטא והם שלושה פרקי דרך-ארץ וכו', ווינא, תרס"ד, ע' 23, בהערה 52.

(18) ר' לעיל, הערה ב'.

(19) ר' לעיל, הערה ט"ו; וכן ש. קליין, דברים אחדים על סדר אליהו, ההד, תמוז תרצ"ב, ע' ג', עמודה ב'.

התורה בעיקר) 20) עד שהפכה לבסוף לקדיש יתום 21) היא בעייה מיוחדת שלא כאן המקום לטפל בבירורה. ידיעות על אמירת קדיש יתום נמצאות לראשונה בספר אור זרוע לר' יצחק מווינא 22) במאה הי"ג אחר ספה"נ; וגם לדבריו עוד לא נקבע מנהג זה בימיו כמנהג מקובל בכל קהילות ישראל.

אנו רואים איפוא גם ביהדות של אותם הימים (סמוך לחורבן בית שני) את מלחמת שני הזרמים, הנשקפת בתולדותיה של כל דת, כמעט, מדתות העולם. ההשקפה הדתית-המוסרית, הראשונה, מעמידה את הזכות לחיי נצח על התנהגות ישרה וכנה בעולם הזה ועל מידות ומוסר ביחסים שבין אדם למקום ובין אדם לחברו. אולם מיד צפה מתחתיות החיים ההכרה שאפשר לכפות את האלוהות לרחם ולסלוח בעזרת תפילות ונוסחאות, בין שהנפטר מצטייד בהן בדרכו לעולם הבא (כגון ההשבעות של ספר-המתים שבהם צויידו מתי המצרים הקדמונים), בין שהחיים דואגים לכך (כגון אמירת הפסוקים ולבסוף אמירת הקדיש אצל היהודים). ואם הנפטר אין לו שאר בשר קרוב בחיים אשר יוכל לגמול אתו את החסד הפותח לפניו את שערי העולם הבא, כי אז מוכרח הוא לעשות זאת בעצמו באופן אחר. האם לא משום כך תלו מפתח בארונו של שמואל הקטן, מפני שלא היה לו בן? אף-על-פי שקשה לחשוב שחכמי הדור סברו כי איש תם וישר כשמואל הקטן היה צריך לאמצעים מיוחדים למען יפתחו לפניו שערי העולם הבא, מכל מקום היה בזה מעין ויתור למנהג הדור.

בשולי "ספר הישוב" *

מאת ז. בן-חיים

בימים אלה עדים אנו לראשית הגשמתו של מפעל מדעי-כינוסי חשוב העשוי ע"פ מהותו והיקפו לתפוס מקום בראש מפעלי המדע העבריים שנתכנו ובוצעו בא"י בזמננו אנו. הלא הוא ספר הישוב, "אוצר הידיעות והרשימות והכתובות והזכרונות שנשתמרו בישראל ובעמים בלשון העברית ובשאר הלשונות על ישוב ישראל ותולדותיו בארצו מימי חורבן בית שני עד ראשית ההתיישבות החדשה בימי חיבת

20) ר' איש-שלום, שם, שם. — ויש עדיין לחקור באיזו מידה גרמה בעקיפין לאמונה זו, בכוחו של לימוד התינוקות להנות את האבות לאחר מיתתם, המצוה החיובית: ושנתם לבניך. בוודאי בלי כוונה ומתחת לסף ההכרה נוסדה חובת חינוך הבנים לתורה ולמעשים טובים על תקוות פרס, שינתן לאחר המיתה לאותם האבות אשר דאגו לכך בחייהם.

21) כנראה נתייחדה תפילת הקדיש — בשינוי נוסח ידוע — לקדיש יתום, מתוך שהיו רגילים לאמרה בשעת צידוק הדין לאחר הקבורה; ור' — *EI IX*, בערך *Kaddisch*, ע' 736; וכן אל בוגן, תולדות התפילה והעבודה בישראל א', ע' 73 ואילך.

22) ר' ד. קארל, הקדיש, ע' 79; וכן — *EI* כנ"ל.

* ספר הישוב, כרך ראשון, חלק ראשון: הישוב למקומותיו מימי חורבן בית שני עד כבוש ארץ ישראל ע"י הערבים. יוצא בהשתתפות חבר חכמים ועובדים מדעיים בעריכת שמואל קליין. הוצאת מוסד ביאליק ע"י דבר, ירושלים, תרצ"ט.

מאמר זה הומצא למערכת בחורף שעבר. פרופ' ש. קליין ז"ל כתב הערה למאמר: "אולי אכתוב בסוף איוו הערה על כפר דימא", ולא הוה מסתייעא מילתא. — המערכת.